

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЦІЛЕЙ В СИСТЕМІ ОСВІТИ ЯПОНІЇ

У статті проведено аналіз формування цілей освіти в педагогіці Японії у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття: від окреслення загальних навчально-виховних цілей на державному рівні у численних законодавчо-нормативних документах до конкретизації освітніх цілей на рівні діяльності початкових, середніх і вищих навчальних закладів, викладання окремих дисциплін, тем. Визначено та охарактеризовано окремі сторони японського досвіду з розвитку цілей освіти, що мають конструктивне значення для вітчизняної педагогіки на сучасному етапі.

The article is devoted to the analysis of purpose progressing in the education of Japan /the second half of the ХХ – beginning of the ХХІ century/: from goal defining at the national level in numerous plans and acts to the objective concretizing by elementary, secondary and higher schools. Some aspects of the best Japanese experience in defining educational goals are determined and described.

Постановка проблеми

У Національній доктрині розвитку освіти визначені стратегічні напрями і цілі її становлення, серед яких важливу роль відведено інтеграції України в європейський та світовий простір. В умовах оновлення національної школи, визначення шляхів реформування вітчизняної освіти та входження нашої держави у світову освітню спільноту особливого значення набуває аналіз сучасного стану закордонної школи та раціональне використання зарубіжного педагогічного досвіду.

В останні роки світ не перестає вражати «японське диво» – прорив Країни сонця, що сходить, у лідери світового розвитку. З цього приводу в доповіді Міністерства освіти Японії (1991) підкреслюється, що в успіх економіки свій вагомий внесок, безумовно, зробила школа.

Японська система освіти давно стала взірцем для інших країн у забезпеченні масової грамотності, наданні високоякісної освіти (переможцями міжнародних олімпіад серед школярів з марема тичних і природничих предметів вже багато років стають саме японські учні), досягненні високого коефіцієнту випускників середніх та вищих навчальних закладів, створенні дисциплінованого середовища в освітніх установах, забезпеченні високого професіоналізму і соціально-економічного статусу педагогічних працівників, зростанні урядових інвестицій в освіту, що сприяє конкурентоспроможності країни в глобальній економіці та високому рівню життя.

Аналіз досліджень і публікацій

Аналіз публікацій з проблеми дослідження дає можливість констатувати, що проблема становлення системи освіти Японії в науковій літературі майже не розкрита.

Мета статті

Метою даної статті є розкриття особливостей розвитку цілей в контексті становлення системи

освіти Японії – країни, в якій яскраво представлена азіатська педагогічна традиція та виявлення серед них тих, що мають конструктивне значення для вітчизняної педагогіки на сьогочасному етапі.

Виклад основного матеріалу дослідження

Сучасна система освіти Японії була створена невдовзі після закінчення Другої світової війни, в період між 1947 і 1950 рр., причому основою для її створення слугувала модель школи США. Нова Конституція Японії 1946 р. різко контрастувала з колишньою і закріплювала принципово інший підхід до освіти. Так, стаття 26 декларувала право всіх громадян на освіту, що відповідає їх здібностям та рівність при її здобутті. Держава зобов'язувалась гарантувати таке право.

Практичною і теоретичною основою процесу створення нової системи освіти Японії став Основний закон про освіту 1947 р. З післявоєнного часу і до сьогодні він офіційно визнаний втіленням демократичних принципів освіти в Японії.

У преамбулі цього закону записано, що на школу покладено обов'язок формувати демократичну націю, яка сповідує ідеали людяності та миру. У статтях 1 і 2 визначаються загальні цілі освіти: гармонійне формування особистості в душі правдолюбства і справедливості, поваги до індивідуальності, ушанування праці і глибокого почуття відповідальності, а також виховання духу самостійності, необхідного для будівництва миролюбної держави і суспільства.

Вищезгаданий закон окреслив й інші важливі цілі: 1) виховання в душі співробітництва, взаєморозуміння і незалежності; 2) розвиток розуміння сучасного і традиційного, готовності до міжнародної співпраці; 3) передача знань й умінь, необхідних у повсякденному житті: режим харчування, культура одягу, доведення, знання про виробництво тощо; 4) удосконалення знання японської мови; 5) викладання

математичних знань; 6) формування знань про природу, вміння спостерігати природу; 7) зміцнення духу й тіла, культивування навичок щасливого й гармонійного особистого життя; 8) прищеплення базових знань музики, мистецтва, літератури тощо [1 / 6-8].

Отже, Конституція, Закон про освіту, Закон про шкільну освіту (1947), Програма освіти та інші нові нормативні акти, що з'явилися незабаром після війни, визначили в демократичному дусі загальні цілі та принципи освіти й виховання Японії.

Цілі й завдання професійного навчання описані у *Законі про професійну підготовку робітників* (1958) – підвищувати загальний рівень освіти та розвивати здібності особистості, потрібні для її роботи і життя.

Необхідно підкреслити той факт, що всі державні професійно-технічні школи і навчальні центри великих фірм об'єднують педагогічні принципи «бездоганності навчання» (орієнтація на досягнення максимально високого рівня оцінних балів, на досконалість в оволодінні будь-якою окремою навичкою), «освіти протягом усного життя» (безперервний процес самоосвіти і організованого навчання в ході практичної діяльності), виховання почуття колективізму (адже робітник, який не розвинув у собі таке почуття, вважається в Японії неефективним).

Цілі й завдання університетської підготовки визначені й опубліковані в *Положенні про вищу освіту в країні* ще у 1918 р.: «Вивчати теорію і прикладні аспекти науки, вести наукові дослідження, а також розвивати особистість студентів і виховувати в них дух патріотизму» [2 / 104].

Причому в університетах на сучасному етапі особлива увага звертається на загальну освіту. Здобуваючи освіту, вважають японці, людина готує себе не до якоїсь конкретної вузької сфери діяльності, а до життя. Оскільки життя сьогодні динамічне й змінюване, жителі Японії переконані, що тільки маючи широкий світогляд, людина може успішно орієнтуватися в усіх його нюансах. До того ж, загальна освіта, на думку японських дослідників, сприяє розгортанню творчих здібностей, так необхідних мозковим трестам фірм.

Розвиток освіти в Японії також тісно пов'язаний з демографічною ситуацією, земельним розвитком, економікою і суспільством. Тому політика і планування в галузі освіти включені до Японських державних економічних планів, а також до Національних планів державного розвитку, що затверджуються Кабінетом міністрів.

Серед обов'язкових інвестицій на соціальні потреби центрального і місцевих урядових органів частка сфери освіти щорічно зростає, роз-

ширюються статті витрат на бібліотеки, музеї, культурні центри, басейни, гімнастичні зали і спортивні майданчики.

Початкова і середня освіта – пріоритетні об'єкти, у фінансуванні яких Японія випереджає Сполучені Штати, Францію, Німеччину та інші розвинені країни.

На сучасну освітню політику, практику і процес цілеформування значно впливають доповіді Центральної ради з освіти. Найвідоміші з них: «Основні напрями розвитку освіти, що відповідає вимогам сучасного суспільства» (1971), «Про міжнародний обмін у галузі освіти, науки і культури» (1974), «Про підвищення якості підготовки вчителів» (1978), «Про суспільство і культуру» (1979), «Про безперервну освіту» (1981), «Про основні напрями шкільних підручників» (1981) та інші законодавчо-нормативні документи.

Наприклад, проект *«Пошук моделі освіти для XXI століття»* (1984) визначив нові нагальні потреби педагогічної системи: необхідність організації неформальної освіти для громадян «третього віку» (за 60 років) та подальше розширення системи дошкільної освіти.

Автори *П'яти принципів реформи системи освіти, спрямованої на XXI століття* (1984) наголосили на тих аспектах сучасної освітньої системи, які мають бути змінені в ході майбутньої реформи: система вступних іспитів до вищих навчальних закладів, що завдає шкоди нижчим ступеням освітньої системи; надмірна уніфікація системи освіти; перегин у бік культивування серед учнів та студентів свободолюбства і прав на шкоду вихованню почуття обов'язку і відповідальності; погіршення дисципліни учнів у школі й вдома. У документі названі основні напрями, за якими, за задумом укладачів, має здійснюватися реформа: інтернаціоналізація освіти, її лібералізація, плюралізація, посилення інформативності, збільшення поваги до людської особистості.

Готуючи проведення реформи, закон переслідує мету – підняти загальний освітній рівень робочої сили. Крім того, робляться спроби внести певні корективи в суспільну свідомість, що диктуються вимогами сучасного етапу науково-технічного прогресу. Якщо до цього часу психологічною основою бурхливого економічного зростання в Японії був колективізм японського типу – «групізм», то тепер явно робиться наголос на розвитку індивідуальної творчості, необхідність якої диктується ерою комп'ютеризації. Особливе значення в реформі надається моральному вихованню та впровадженню системи «освіти протягом життя».

З цього часу ідея безперервної освіти прийнята

як стратегічна і покладена в основу освітньої політики країни. «Наша головна стратегія, – йдеться в документі, – перехід до безперервної освіти, яка буде освічувати та збагачувати людину все життя» [3 / 78].

В 90-х рр. ця концепція стає одним із наріжних каменів шкільної політики Японії та отримує подальший розвиток у постанові Міністерства освіти «*Заходи щодо розвитку освіти протягом життя як відповідь на нові соціальні тенденції*» (1992).

За висновками ідеологів освіти протягом життя, вона складається з двох взаємопов'язаних процесів – формального навчання в школах різних типів і неформальної (соціальної) освіти за стінами школи.

Перед загальноосвітньою школою поставлена стратегічна мета – формувати здатність і мотивацію до самоосвіти. Шкільна освіта має створити фундамент навчання протягом життя. Адже неможливо навчити в школі всіх і всьому.

Тобто школа розглядається як база і стартовий майданчик безперервної освіти. Поза школою ж створюються інші навчально-виховні структури. Співробітництво таких структур із шкільними закладами, створення при вищих навчальних закладах мережі освітніх курсів, врахування регіональної специфіки, залучення до співробітництва приватних компаній координуються на загальнодержавному, префектурному і муніципальному рівнях.

Двоєдиною метою будь-якої освіти є досягнення певного рівня підготовки і формування здатності набувати нові знання і вміння. В Японії така стратегічна мета називається «гакуреку». Японські вчені (Такеда Масанао, Судзукі Синьичі та інші) відзначають, що структура гакуреку на сучасному етапі зазнає важливих змін через необхідність виховувати потреби берегти природу, бути відповідальним за оточуючий світ, брати участь у розв'язанні екологічних проблем. Новим компонентом гакуреку стало завдання зробити навчання більш мотивованим через формування відчуття задоволення від занять.

Тому інший документ – *Положення про реформу японської школи* (1985) – передбачає переміщення акценту на розвиток пізнавальної і творчої активності учнів, подальше розповсюдження шкіл для обдарованих дітей.

У доповіді Центральної ради у справах освіти «*Реформи освітніх систем для їх адаптації до сучасності*» (1991) гостро засуджуються уніфіковані, стандартні критерії оцінки знань учнів старших середніх шкіл і пропонується створити різні навчальні заклади, де діти зможуть учитися у вільній атмосфері, а їхні успіхи будуть оцінюватися більш диференційовано.

Тому ключовими напрямками нової шкільної реформи визначено якість освіти, фактичну рівність при її отриманні, індивідуалізоване навчання, п'ятиденний навчальний тиждень, диверсифікацію програми старшої середньої школи, професійну орієнтація в молодшій середній школі.

У філософії, закладеній в основу нової шкільної політики, окреслено чотири пріоритети:

- 1) виховання духовності відповідно до вікових та індивідуальних особливостей;
- 2) формування громадянських якостей;
- 3) формування здатності до самоосвіти й адаптації до соціальних змін;
- 4) виховання поваги до культури і традицій власного та інших народів.

Цілі й пріоритети виховання в Японії теж мають свої особливості. Хоча в структурному плані японська система загальної освіти значною мірою нагадує американську, це стосується в основному формальної побудови школи. За своїм змістом, а особливо за духом, японська школа є унікальною.

Буддизм і конфуціанство становлять світоглядний аспект японської філософії освіти. Із буддизму японські педагоги перенесли до навчальних закладів ідеї про самодисципліну, наполегливість, цілеспрямованість, обмеження бажань. Конфуціанство лягло в основу розробки у 50-х рр. системи етичного виховання «дотоку», а в 1962 р. – «програми формування людини» («хітодзукури»). Хоча програма передбачає досягнення двох цілей (підвищення рівня науково-технічної освіти населення й ефективності етичного виховання учнів), саме друга мета стала головною. Ідеї Конфуція про повагу до батьків і старших, про обов'язок, ввічливість і шанобливість знайшли нині офіційне закріплення в урядових документах.

З одного боку, японська школа копіювала і копіює ідеї та досвід Заходу, з іншого – власні традиції є завжди врахованими. Так, у другій половині ХХ століття в Японії стає надзвичайно популярним і впливає на формування цілей освіти прагматичне вчення відомого американського філософа і педагога Джона Дьюї. Деякі його теорії виявились співзвучними з основними ідеями японської філософії освіти: про безперервну освіту; про неприпустимість суперництва між окремими учнями; про необхідність соціального виховання та забезпечення за допомогою освіти життєвого успіху. Саме вони й дістали найповніше висвітлення і розповсюдження. Інші ж думки Дьюї залишилися неприйнятними для японців: ідея про те, що вчитель повинен залишатися на другому плані, а учень керувати ним; заперечення зубріння, тобто того самого стилю

навчання, який склався на Сході; скорочення обов'язкового навчання.

Позашкільна освіта, чи соціальне виховання має давні національні корені й отримала розвиток незабаром після другої світової війни у вигляді створення «класів молоді», курсів при бібліотеках, музеях, культурних центрах. Уже змалку в японців цілеспрямовано виховують позитивні морально-етичні якості. Мало не центральною у способі життя й у вихованні є ідея громади і соборності. Тому Японія – одна з небагатьох країн, де немає серйозних конфліктів між сім'єю і школою, де співробітництво постійне та інтенсивне. В країні справдавна культивується ідея приналежності до багато-мільйонної сім'ї, символічним головою якої є імператор. У зв'язку з цим зрозумілими є вподобання багатьох японських педагогів. Одні вважають, що культ природи дитини звужує можливості та результати виховання, оскільки для неї стає урізаною багатобарвність оточуючого світу. Виховання як освоєння картини світу можливе лише через соціум, тому воно має бути, перш за все, суспільним. З іншого боку, гуманізація виховання, тобто поворот до особистості, виховання незалежності, формування евристичного мислення є веліннями часу.

Розмірковуючи над відомою педагогічною колізією – конфліктом індивідуума й групи, багато японських педагогів наголошують на необхідності зменшувати егоцентризм окремих школярів. Утім, вони не хочуть перетворення колективу на м'ясорубку особистості. Пропонується стратегія зустрічного руху, коли дитячий колектив допомагає адаптуватися всім своїм членам. Дитина має без остраху вступати в колектив, оскільки в нім їй доведеться провести майже все життя.

Крім основних нормативно-правових актів, які мають загальний, універсальний характер, японська школа керується рядом документів, де конкретизується програма виховання учнів. У 1962 р. кабінетом Ікеда розроблена *Програма політики в галузі освіти, спрямована на формування людини*. Загальна ідейна направленість програми була конкретизована в проекті *«Бажаний образ людини»*.

Згодом на зміну концепції «бажаного образу людини» прийшла концепція «бажаного образу громадянина», а теорія «розвитку людських здібностей», доповнена та виправлена з урахуванням «японської національної традиції», втілилась у концепції «освіта протягом життя». Затвердилась настанова на використання освіти як засобу формування «національної єдності», яка супроводжувалась підсиленням контролю з боку держави над навчальним процесом та все більшою

централізацією управління школами.

У 1996 р. Центральна рада у справах освіти видала *«Опис ідеального японця»*, де були визначені 16 якостей, розділених на чотири групи:

1) якості індивідуальні – бути вільним, розвивати індивідуальність, бути здебільшого самостійним у своїх справах, володіти своїми бажаннями, мати почуття пієтету;

2) якості члена сім'ї – бути здатним перетворити свій дім на місце любові, відпочинку, виховання, зробити свій дім відкритим;

3) якості члена суспільства – бути відданим своїй роботі, сприяти добробуту суспільства, бути творчою людиною, поважати соціальні цінності;

4) якості громадянина нації – бути патріотом своєї країни, шанувати державну символіку, мати найкращі національні риси.

Після закінчення «холодної війни» в педагогічних колах Японії стверджується *Концепція виховання жителів Землі – спільного дому людства*.

Японія – одна з небагатьох найбільших країн світу, гомогенних в етнічному й культурному відношенні. Проте останнім часом в Японію прибувають вихідці з інших країн Азії, постійно чи тимчасово проживають європейці й американці. Отже, школа поставлена перед необхідністю мультикультурного (полікультурного) виховання, тобто врахування культурно-освітніх інтересів національних меншин та іноземців. У руслі тенденції до інтернаціоналізації у підростаючого покоління пропонується формувати якості, які дозволять жити в мирі та згоді з іншими народами, що мають свою історію, традиції і культуру. У зв'язку з цим, особлива увага приділяється переорієнтації викладання іноземних мов.

Наприкінці ХХ – початку ХХІ століття часткова децентралізація системи освіти, перерозподіл функцій і ролі центру та місцевих органів освіти, розширення прерогативи місцевих структур дозволили вести розробку освітніх цілей і на рівні окремих навчально-виховних закладів. Як приклад, розглянемо концепції кількох навчально-виховних закладів Японії, що містять їхні цілі освіти. Так, із концепції початкової школи Ікего можна зрозуміти мету цього освітнього закладу – надання навчального досвіду, що призначений залучити та забезпечити можливість усім учням набувати знання для участі у всесвітніх процесах. «Ми створюємо та культивуємо структурне середовище, яке є несуперечливим, безпечним і незмагальним. Ми задовольняємо емоційні, інтелектуальні й фізичні потреби кожної дитини, творчо використовуючи відповідні методи навчання, розраховані на різні навчальні стилі. Ми

плекаємо бажання навчатися протягом життя та розв'язувати проблеми через значущі й практичні зв'язки зі світом. Ми створюємо партнерство школи і дому завдяки відвертому спілкуванню і співпраці», – зазначають вчителі й вихователі [4].

Крім того, у своїй щоденній роботі педагогічний колектив Початкової школи використовує зрозуміле, коротке і своєчасне спілкування серед колег, батьків і громади. Культивує професійні стосунки, що відображають високий рівень довіри, відповідальності та гнучкості. Заохочує інновації та експерименти, демонструючи прийняття і повагу до колег, батьків та учнів. Школа Ікего забезпечує середовище, де учні працюють як окремі особистості та спів-працюють у межах культурної різноманітності. Учні демонструють усвідомлення навчальних можливостей, які вони мають у межах програми, що вчить розв'язанню проблем, прийняттю рішень та академічним навичкам. Учні вчать розглядати помилки як навчальні інструменти, що дозволяють їм переживати радість навчання.

На веб – сторінці середньої школи Мінаміно знаходимо освітні цілі цього навчального закладу: «Погоджуючись з Конституцією Японії, основним законом про освіту та навчальним курсом, цінуючи дух поваги до людей, плекаючи співчутливу, гуманну, незалежну і творчу думку та прагнучи виховати учня, який здатен зробити значний внесок у всесвітню спільноту, ми визначаємо наступні освітні цілі: бути особистістю, здатною до самоосвіти; бути особистістю, що зміцнює дух і тіло; бути особистістю, що мислить» [5].

Важлива складова мети цієї середньої школи – формування в учнів звички і завзяття до навчання, поваги до прав людини. Далі у концепції визначається основна стратегія та адміністративна політика, яка дозволить втілити навчально-виховні цілі школи в життя.

З місії університету Васеда та педагогічного коледжу при університеті видно більш загальний, перспективний масштаб університетських цілей: підтримувати самостійність навчання, сприяти практичному застосуванню знань та виховувати гідних громадян – і вузько спеціальний характер цілей педагогічного коледжу: підготувати вчителів для молодших і старших середніх шкіл та спеціалістів для закладів соціальної освіти; готувати студентів до кар'єри в інших галузях, де може застосовуватися обізнаність в гуманітарних дисциплінах, суспільних та інших науках; підготувати студентів для продовження навчання в аспірантурі [6].

Знайомство з подібними документами і підлогами у початковій, середній і вищій школі при-

зводить до такого важливого висновку: в японській педагогіці й освітній політиці, як в західноєвропейській і американській, розробка змісту педагогічних цілей ведеться диференційовано. Крім загальнодержавних, є розробки цілей по окремих ступенях освітніх установ, по окремих навчальних закладах, нарешті, по окремих курсах і темах занять.

Наприклад, в *Програмі оновленого курсу моралі*, що посідає надзвичайно важливе місце в навчально-виховному процесі японських закладів освіти, визначаються три основні напрями: 1) впровадження певних соціальних норм у свідомість молоді у вигляді моральних цінностей і формування групової свідомості; 2) «інтернаціональне» виховання, пов'язане з орієнтацією на широкі міжнародні контакти; 3) впровадження думки про причетність кожної дитини до японських традицій як їх нащадків та майбутніх творців [7 / 22]. Вищезгадані цілі конкретизуються у відповідних завданнях.

До того ж, кожна школа в Японії одержує певну самостійність при розробці цілей курсу морального виховання та шляхів їх досягнення. В актах Міністерства освіти надається схема, що визначає цілі морального виховання:

- 1) курс, що проводила школа до цього часу;
- 2) рівень моральних якостей учнів даної школи;
- 3) погляди на моральне виховання з боку викладачів школи;
- 4) особливості поглядів на моральне виховання в даній місцевості.

В анкеті для викладачів загальноосвітніх шкіл, розробленій Міністерством для оцінки ефективності курсу, серед 20 запитань ставиться й таке: «Чи наводяться в шкільних річних планах морального виховання, окрім назви та цілей, основні етапи їх досягнення та необхідні матеріали»? [8 / 117]. Так практично реалізується урахування місцевих, конкретних умов у висуванні й реалізації навчально-виховних цілей.

Цілі, сформульовані в програмних документах японських шкіл Ікего, Мінаміно, педколеджу та університету Васеда показові ще в одному плані. На відміну від західноєвропейських та американських навчальних закладів, де інтереси дитини висуваються на перший план, японські педагоги вважають, що виховання має бути, перш за все, суспільним. Щоб зменшувати егоцентризм школярів і, в той же час, зберігати особистості, пропонується стратегія зустрічного руху, тобто допомога у адаптації кожному члену колективу. Центральною фігурою навчально-виховного процесу виступає не тільки учень, а й учитель. Поряд із розвитком навичок мислення та розв'язання проблемних завдань використовується й традиційне заучування.

Властивим японській педагогіці є формування японського духу, японського способу життя, національних почуттів, поваги до японської культури, вірності заповітам пращурів, лояльності й вірності закону, поваги до соціальних і сімейних цінностей, усвідомлення дитиною інтересів інших членів суспільства та взаємозалежності, формування «групової свідомості», чіткого уявлення про свою роль у загальній справі, сприйняття проблем групи як особистих, приналежності до багатомільйонної сім'ї.

Однак, останнім часом звертається увага і на розвиток індивідуальності, самостійності, творчості; уміння розв'язувати екологічні проблеми; бути відповідальним за оточуючий світ; розвивається тенденція до інтернаціоналізації, полікультурного виховання.

Психологічною основою японської системи освіти й виховання слугує універсальний програмно-цільовий підхід, за якого особистість орієнтується кожного разу на свідомо поставлену та чітко визначену мету як організуючий початок будь-якої діяльності, її зусилля концентруються на обраному основному напрямі і розділяються на етапи, кожен з яких, навіть не будучи зв'язаним з іншими, є просуванням до мети. На рівні суспільства програмно-цільовий підхід проявляється в координації зусиль різнопланових та великих колективів для вирішення поставленого завдання. Виховання таких моделей поведінки в загальнодержавному масштабі може розглядатися як основний фактор ефективності японського трудового виховання.

Висновок

Представляючи окремі сторони японського з досвіду розвитку навчально-виховних цілей, можна виділити серед них ті, що мають кон-

структивне значення для вітчизняної педагогіки на сучасному етапі: співвідношення загальних, перспективних цілей, окреслених в нормативно-правових документах, і конкретних цілей на рівні діяльності навчальних закладів, викладання окремих дисциплін, тем; визначення рівнів конкретизації навчально-виховних цілей; вплив зовнішніх та внутрішньо педагогічних факторів на постановку та реалізацію цілей; сприйняття освітніх цілей учителями й учнями, оптимальне поєднання національних традицій і кращого зарубіжного досвіду.

Література

1. *Джуринский А.Н.* Японское чудо: мифы и реальность. Школьное образование и воспитание в Японии. – М.: УРАО. 1998. – 64 с.
2. *Kaigo Tokiom.i* Japanese Education; its past and present. – Tokyo: Kokusai Bunka Shinkioikai. 1968. –123 p.
3. Outline of Education in Japan– Tokyo: Ministry of Education. 1989. – P. 78.
4. Ikego Elementary School (2004). – Internet: A:\DoDEA Ikego Elementary School Mission-Vision.htm.
5. *Minamino Junior* High School – Internet: www.edu.city.hachioji.tokyo.jp. 2004.
6. Waseda University, School of Education– Internet: A:\WASEDA UNIVERSITY-School of Education.htm. 2004.
7. *Исидзака Кадзуо.* Школьное образование в Японии: Пер.с япон. – Токио: International Society for Educational Information Inc. 2000. – 52 с.
8. *Михайличенко О.В.* Освіта й виховання в Японії та Китаї: історико-теоретичний аспект. – Суми: Наука. 1997.– 122 с.